

І. О. Зінченко,

канд. юрид. наук, доц., доцент
кафедри кримінального права № 2
Національного юридичного
університету імені Ярослава
Мудрого;

Є. В. Шевченко,

канд. юрид. наук, доц., доцент
кафедри кримінального права № 1
Національного юридичного
університету імені Ярослава
Мудрого

**ЛЕКЦІЯ ЗА ТЕМОЮ:
«ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА КРИМІНАЛЬНИХ
ПРАВОПОРУШЕНЬ ПРОТИ ВИБОРЧИХ, ТРУДОВИХ ТА ІНШИХ
ОСОБИСТИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА
(СТАТТІ 157–184 КК).
КРИМІНАЛЬНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ ПРОТИ ВИБОРЧИХ ПРАВ
ГРОМАДЯН (СТАТТІ 157–160 КК)»**

У даній лекції буде зосереджено увагу лише на загальній характеристиці кримінальних правопорушень проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. Більш детально розглянуто кримінальні правопорушення проти виборчих прав громадян, тому що такі діяння є найбільш розповсюдженими і при їх кваліфікації, практика стикається з істотними труднощами. Крім того, склади цих кримінальних правопорушень зазнали суттєвих змін через прийняття Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення виборчого законодавства» від 16 липня 2020 р. № 805-IX¹.

Докладний аналіз інших кримінальних правопорушень, передбачених Розділом V Особливої частини Кримінального кодексу України (далі – КК) здійснюється у розд. VI підручника з Особливої частини кримінального пра-

¹ Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення виборчого законодавства: Закон України від 16 липня 2020 р. № 805-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/805-20#n34> (дата звернення: 10.10.2020).

ва, видання 2020 р.², а також у тих роботах, які додатково рекомендовані до цієї лекції і до вивчення яких можна звернутися.

Зазначимо також, що при опрацюванні змісту даної лекції необхідно мати перед собою текст КК, тому що за текстом лекції є багато посилань на відповідні положення КК, без ознайомлення з якими неможливо засвоїти матеріал, що викладається.

Загальна характеристика кримінальних правопорушень проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. Охорона прав і свобод людини і громадянина є пріоритетним завданням будь-якої сучасної держави. Вона ґрунтується на визнаних міжнародною спільнотою документах, таких як Загальна декларація прав людини 1948 р., Міжнародні пакти «Про громадянські і політичні права», «Про економічні, соціальні і культурні права» 1966 р., Декларація прав дитини 1989 р., Хартія Європейського Союзу про основні права 2000 р. та багатьох інших. Кожна країна, яка взяла на себе обов'язок виконувати міжнародні конвенції з прав людини, повинна керуватися їхніми принципами і нормами у своєму внутрішньому законодавстві, створювати умови для здійснення і захисту прав і свобод кожної людини.

Міжнародні стандарти в галузі прав людини знайшли своє втілення і в Конституції України 1996 р. Вперше в Основному Законі України було проголошено, що людина, її життя та здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними, вони не є вичерпними і не можуть бути скасовані. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави та її відповідальність. Головним обов'язком держави є утвердження і забезпечення прав і свобод людини і громадянина.

² Тацій В. Я., Тютюгін В. І., Борисов В. І. та ін. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. 768 с.

Права і свободи людини і громадянина закріплені у II розділі Конституції України і становлять майже третину від її змісту (48 статей). Це свідчить про пріоритет цих норм серед інших конституційних приписів, адже вони визначають місце людини в суспільстві, впливають на її правовий статус та міру юридичної свободи. Слід зазначити, що хоча права людини і права громадянина тісно пов'язані між собою, однак вони не є тотожними поняттями.

Людина – це суб'єкт суспільно-історичної діяльності і культури, а громадянин – це людина, яка за законом юридично належить до певної держави. Права людини – це істотні, невідчужувані права, які належать їй від народження. Права громадянина – це права, які регулюють сферу відносин індивіда з державою, у якій він розраховує не тільки на захист своїх прав від незаконного втручання, але і на активне сприяння держави в їх реалізації.

Конституція України розмежовує основні права і свободи на права і свободи людини і громадянина і підкреслює визнання вказаних прав і свобод за кожною людиною, яка перебуває на території України, незалежно від того, є вона громадянином України, іноземцем чи особою без громадянства.

Орієнтири України на міжнародні стандарти в галузі прав людини та на її вступ до Європейського Союзу покладають на нашу країну певні обов'язки, пов'язані з реальним забезпеченням проголошених в Основному Законі прав і свобод людини і громадянина. Важливим засобом на цьому шляху є чинний КК, серед завдань якого (ст. 1 КК) на першому місці стоїть правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина від кримінально-протиправних посягань.

Таким чином, кримінальні правопорушення проти конституційних прав і свобод – це передбачені в Особливій частині КК суспільно небезпечні, винні діяння, які посягають на основні права і свободи людини і громадянина, закріплені в Конституції України.

У КК 2001 р. норми про відповідальність за вказані кримінальні правопорушення передбачені у різних розділах Особливої частини КК. Це, передусім, посягання на життя, здоров'я, волю, честь та гідність особи, власність тощо. Також значна кількість кримінальних правопорушень проти конституційних прав і свобод зосереджена у розділі V Особливої частини КК (32 статті). Це є посягання проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина.

Родовим об'єктом указаних кримінальних правопорушень є суспільні відносини, що забезпечують дотримання конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Безпосереднім об'єктом конкретного злочину чи кримінального проступку є певне, окреме конституційне право чи свобода людини або громадянина, проти яких спрямоване кримінально-протиправне діяння, наприклад, право обирати або бути обраним до органів державної влади чи самоврядування, право на отримання освіти, право на недоторканність житла тощо. У багатьох кримінальних правопорушеннях проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод громадян, крім основного безпосереднього об'єкта, можна виділити і додатковий обов'язковий, чи факультативний об'єкти, якими можуть виступати інші суспільні відносини, наприклад, здоров'я (ч. 2 статей 157, 161, 162 КК), честь та гідність людини (ст. 161 КК), відносини власності (ч. 2 ст. 157, ст. 178 КК), нормальна діяльність державного апарату (ч. 4 ст. 157, ч. 2 ст. 161, ч. 2 ст. 168 КК) тощо.

Потерпілими від даних діянь можуть бути як громадяни України, так і іноземці чи особи без громадянства (апатриди).

Об'єктивна сторона кримінальних правопорушень, передбачених у V розділі Особливої частини КК, характеризується наступними специфічними ознаками:

1) більшість з них можуть бути вчинені як шляхом активних дій, так і шляхом бездіяльності, при цьому у 12 складах злочинів із 32 (майже 30 %),

описуючи суспільно небезпечне діяння, законодавець в тому чи іншому контексті використовує термін «порушення», тобто має на увазі невиконання чи неналежне виконання вимог і приписів Конституції України, законів України чи інших нормативних актів, щодо забезпечення прав і свобод громадян: статті 159, 159¹, 161, 162, 163, 172, 173, 176, 177, 182, 183, 184 КК;

2) диспозиції указаних статей є банкетними і для з'ясування ознак складів відповідних правопорушень відсилають нас до галузевого законодавства.

У складах кримінальних правопорушень, передбачених статтями 157, 170, 171, 174, 180 КК йдеться про перешкоджання вільному здійсненню громадянами своїх законних прав. Перешкоджання може виражатися як в активній, так і в пасивній поведінці, воно завжди є створенням особі певних перепон, перешкод, недопущення її законної діяльності у різний спосіб.

Формулюючи ознаки об'єктивної сторони багатьох злочинів та кримінальних проступків із даного розділу, законодавець вказує на незаконний характер вчинюваного діяння: «незаконне використання виборчого бюлетеня» – ст. 158¹ КК; «незаконне знищення або пошкодження виборчої документації або документації референдуму» – ст. 158² КК; «незаконні дії щодо усиновлення» – ст. 169 КК; «незаконне утримування, осквернення або знищення релігійних святинь» – ст. 179 КК тощо. Зазначені діяння можуть вчинюватися тільки шляхом активних дій.

Деякі кримінальні правопорушення із V розділу Особливої частини КК за своєю законодавчою конструкцією є складеними діяннями. Це, наприклад, ч. 2 ст. 157 КК – «перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, поєднане із застосуванням насильства»; ч. 2 і ч. 3 ст. 161 КК – «порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками, поєднане з насильством»; ч. 2 ст. 162 КК – «порушення недоторканності житла, вчинене із застосуванням насильства»; ч. 2 ст. 175

КК – «невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат, вчинена внаслідок нецільового використання коштів» тощо.

Нагадуємо, що складене кримінальне правопорушення – це вид одиничного складного багатооб'єктного кримінального правопорушення, що об'єднує декілька внутрішньо пов'язаних, узгоджених між собою умисних діянь, кожне з яких передбачене в кримінальному законі в якості окремого самостійного складу злочину або кримінального проступку. За своєю юридичною природою складене кримінальне правопорушення є врахованою (передбаченою) в одному складі ідеальною або реальною сукупністю кримінальних правопорушень. Його слід кваліфікувати за однією статтею Особливої частини КК, не застосовуючи при цьому положення ст. 33 КК щодо сукупності кримінальних правопорушень.

Окремі діяння із даного розділу КК можуть мати ознаки триваючих кримінальних правопорушень, наприклад: «ухилення від сплати аліментів на утримання дітей» – ст. 164 КК, «ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків» – ст. 165 КК; у той час деякі із діянь за певних умов можуть набувати характеру продовжуваних кримінальних правопорушень, наприклад: «злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування» – ст. 166 КК, «зловживання опікунськими правами» – ст. 167 КК, «невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат» – ст. 175 КК, «порушення авторського права і суміжних прав» – ст. 176 КК, «порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок...» – ст. 177 КК тощо.

Нагадаємо, що триваюче кримінальне правопорушення також є одиничним діянням. Воно має місце там, де кримінально-протиправне діяння розпочавшись із будь-якої дії чи бездіяльності, далі здійснюється безперервно (шляхом бездіяльності) на протязі певного, іноді досить тривалого відрізка часу. Початком триваючого кримінального правопорушення є дія чи бездіяльність, які створюють так званий «кримінально-протиправний стан»

особи. Закінчується триваюче кримінальне правопорушення припиненням указанного стану як з об'єктивних підстав (затримання злочинця), так і за волею самої особи (наприклад, особа добровільно сплатила аліменти).

Продовжуване кримінальне правопорушення – це такий вид одиничного кримінального правопорушення, яке складається із двох чи більше тождних діянь, об'єднаних єдиним кримінально-протиправним наміром та спрямованих до одної (загальної, спільної) мети. Початком продовжуваного злочину або кримінального проступку є вчинення першого діяння із низки декількох тождних кримінально-протиправних дій. Закінченим таке кримінальне правопорушення визнається з моменту вчинення останньої кримінально-протиправної дії.

Переважає більшість кримінальних правопорушень проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина мають формальний склад, тобто вважаються закінченими з моменту вчинення діяння, незалежно від настання суспільно небезпечних наслідків. Діяння, передбачені ч. 3 ст. 161, ст. 166, ч. 2 ст. 168, ч. 2 ст. 169, ст. 176, ст. 177, ст. 178, ч. 1 ст. 180, ч. 2 ст. 182 КК є кримінальними правопорушеннями із матеріальним складом, їх об'єктивна сторона містить у собі не тільки суспільно небезпечне діяння, а і певні наслідки, вказані в законі. Отже, обов'язковою ознакою об'єктивної сторони даних кримінальних правопорушень із матеріальним складом є причинний зв'язок між вчиненим діянням і суспільно небезпечними наслідками. Для його встановлення необхідно визначити, у чому саме виявилась дія (бездіяльність) особи; чи передувала вона в часі настанню суспільно небезпечних наслідків; чи містила у собі реальну можливість спричинення шкоди; чи була ця дія (бездіяльність) необхідною умовою настання наслідків і у даному конкретному випадку викликала ці наслідки з неминучістю та невідворотністю.

Із суб'єктивної сторони кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина характе-

ризуються лише умисною формою вини, при цьому більшість із них, тобто всі формальні за складом кримінальні правопорушення із даного розділу, можуть бути вчинені лише з прямим умислом.

Діяння із матеріальним складом також передбачають умисну форму вини, на яку безпосередньо вказує сам законодавець, використовуючи такі терміни, як: «умисні», «незаконні», «злісні» дії тощо. Для окремих злочинів та кримінальних проступків даного виду обов'язковою (конститутивною) ознакою суб'єктивної сторони є певний мотив чи мета: наприклад, корислива мета (ст. 167 КК), особисті мотиви (ч. 1 ст. 172 КК) тощо. Відсутність (чи не встановлення) вказаних суб'єктивних ознак свідчатиме про відсутність відповідних складів кримінальних правопорушень.

Суб'єкт кримінальних правопорушень, передбачених статтями 157–184 КК, може бути загальним і спеціальним. Загальним суб'єктом буде фізична, осудна особа, яка досягла шістнадцятирічного віку. Щодо спеціального суб'єкта, то у більшості випадків (20 складів злочинів) ним визнається службова особа; у злочинах проти виборчих прав громадян (статті 157–160 КК) суб'єктом злочину може бути член виборчої комісії, член комісії референдуму, інший учасник виборчого процесу (кандидат, уповноважений представник політичної партії (блоку), офіційний спостерігач, виборець тощо). У деяких кримінальних правопорушеннях в якості суб'єкта виступає особа, яка раніше була засуджена за таке саме кримінальне правопорушення (ч. 2 ст. 164 та ч. 2 ст. 165 КК), тобто наявний так званий спеціальний рецидив кримінальних правопорушень. За статтями 164, 165, 166 та 167 КК ознаки спеціального суб'єкта пов'язані із родинними відносинами: це, наприклад, батьки, повнолітні діти, опікун чи піклувальники тощо.

Поняття службової особи, як спеціального суб'єкта кримінальних правопорушення, визначається у ч. 3 та ч. 4 ст. 18 КК та у примітці до ст. 364 КК. Згідно п. 1 примітки до службових осіб належить чотири категорії. Це такі особи, які постійно, тимчасово чи за спеціальними повноваженнями:

1) здійснюють функції представників влади чи місцевого самоврядування; 2) обіймають в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, на державних чи комунальних підприємствах, в установах чи організаціях посади, пов'язані із виконанням організаційно-розпорядчих функцій; 3) займають на тих же підприємствах, установах, організаціях посади, пов'язані із виконанням адміністративно-господарських функцій; 4) виконують такі функції за спеціальним повноваженням, яким особа наділяється повноважним органом державної влади, органом місцевого самоврядування, центральним органом державного управління із спеціальним статусом, повноважним органом чи повноважною особою підприємства, установи, організації, судом або законом. Слід зазначити, що у переважній більшості кримінальних правопорушень проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина, службова особа, як спеціальний суб'єкт, вчиняє діяння із використанням своєї влади або службового становища (ч. 4 ст. 157, ч. 2 ст. 158², ч. 2 ст. 159, ч. 2 ст. 168, ч. 2 ст. 169; ч. 3 ст. 171, ч. 3 ст. 176, ч. 3 ст. 177 КК). Отже, вчинення вказаних діянь обумовлене службовим становищем суб'єкта, який діє незаконно, всупереч інтересам служби і:

- а) використовує для здійснення кримінального правопорушення свої службові повноваження чи владу; або б) виходить за межі повноважень, які має на своїй посаді; чи в) взагалі не виконує або не належним чином виконує покладені на нього службові обов'язки.

Більшість складів кримінальних правопорушень із V розділу Особливої частини КК мають кваліфікуючі ознаки, тобто такі, що обтяжують відповідальність і впливають на кваліфікацію. Найчастіше обтяжуючою обставиною визнається вчинення діяння за попередньою змовою групою осіб. Ця ознака фігурує в ч. 3 ст. 157, ч. 2 ст. 158, ч. 3 ст. 158¹, ч. 2 ст. 158², ч. 4 ст. 158³, ч. 4 ст. 159¹, ч. 4 ст. 160, ч. 2 ст. 169, ч. 3 ст. 171, ч. 2 ст. 176, ч. 2 ст. 177 КК. Відповідно до ч. 2 ст. 28 КК кримінальне правопорушення визнається вчиненим за попередньою змовою групою осіб, якщо його спільно

вчинили декілька осіб (дві або більше), які заздалегідь, тобто до початку кримінального правопорушення, домовились про спільне його вчинення. Змова про вчинення кримінального правопорушення може відбутися задовго до його вчинення чи безпосередньо перед вчиненням злочину чи кримінального проступку, але до замаху на них.

Вчинення кримінального правопорушення організованою групою передбачено в якості кваліфікуючої ознаки в ч. 4 ст. 159¹, ч. 3 ст. 161, ч. 3 ст. 176, ч. 3 ст. 177 КК. Згідно із ч. 3 ст. 28 КК ця форма співучасті має місце там, де у готуванні або вчиненні кримінального правопорушення брали участь декілька осіб (три і більше), які попередньо зорганізувались у стійке об'єднання для вчинення цього та іншого (інших) кримінальних правопорушень, об'єднаних єдиним планом з розподілом функцій учасників групи, спрямованих на досягнення цього плану, відомого всім учасникам групи.

Повторність як обтяжуюча обставина розглядуваних кримінальних правопорушень фігурує в ч. 2 ст. 158, ч. 2 ст. 158¹, ч. 4 ст. 158³, ч. 3 ст. 159¹, ч. 4 ст. 160, ч. 2 ст. 163, ч. 2 ст. 169, ч. 2 ст. 172, ч. 2 ст. 176, ч. 2 ст. 177, ч. 2 ст. 182 КК. За ч. 1 ст. 32 КК нею визнається вчинення особою двох чи більше кримінальних правопорушень, передбачених тією самою статтею або частиною статті Особливо частини КК.

Нагадаємо, що *повторність* має місце незалежно від того, була чи ні особа засуджена за раніше вчинене нею кримінальне правопорушення. Повторність, яка пов'язана із засудженням особи за попереднє умисне кримінальне правопорушення, називається *рецидивом*. Зокрема, в ч. 2 ст. 164 КК і ч. 2 ст. 165 КК в якості кваліфікуючої ознаки передбачається спеціальний рецидив. Він має місце там, де особа, що має судимість за умисне кримінальне правопорушення вчиняє нове умисне кримінальне правопорушення, тотожне або однорідне із попереднім. Зазвичай цей вид рецидиву формулюється шляхом вказівки на вчинення діяння особою, «яка раніше була судимою за кримінальне правопорушення, передбачене цією статтею».

Інші кваліфікуючі ознаки, які не мають загального характеру і притаманні окремим складам кримінальних правопорушень проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина, будуть розглянуті безпосередньо при аналізі відповідних статей.

Види кримінальних правопорушень проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. У II розділі Конституції України права і свободи людини і громадянина викладені у певній системі. Дана система заснована на пріоритетності цих прав і свобод та їхньому матеріальному змісті. Виходячи із цього в конституційному праві наразі виділяють п'ять основних груп прав і свобод людини і громадянина – особисті (або громадянські), політичні, економічні, соціальні та культурні права і свободи. Така класифікація повністю відповідає реаліям сьогодення, оскільки охоплює собою всі найважливіші сфери взаємовідносин людини і суспільства, особи та держави. Крім того, вона ґрунтується на міжнародних стандартах в галузі прав людини, які були взяті за основу при реформуванні українського законодавства.

Відповідно до приписів Конституції України і враховуючи специфіку родового об'єкту кримінальних правопорушень, законодавець виділяє спеціальний розділ в Особливій частині КК, де і розміщує норми, спрямовані на охорону низки конституційних прав і свобод людини і громадянина від кримінально-протиправних посягань (V розділ, статті 157–184 КК). Причому дані посягання на права і свободи обмежені певним колом суспільних відносин і конкретизовані у назві розділу «Злочини проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина», що не є випадковим, адже в інших розділах КК також містяться норми про посягання на конституційні права і свободи людини і громадянина: наприклад, в розділі II – на життя і здоров'я, в розділі III – на волю, честь і гідність особи тощо.

Як зазначалося вище, родовим об'єктом кримінальних правопорушень, передбачених V розділом Особливої частини КК слід визнавати суспільні

відносини, що забезпечують конституційні права та свободи людини і громадянина. При цьому залежно від безпосереднього об'єкта всі кримінальні правопорушення доцільно поділити на такі види:

1) кримінальні правопорушення проти виборчих прав громадян: перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (ст. 157 КК); надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або інше несанкціоноване втручання в роботу Державного реєстру виборців (ст. 158 КК); незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше одного разу, викрадення, пошкодження, приховування або знищення виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі (ст. 158¹ КК); незаконне знищення або пошкодження виборчої документації або документації референдуму (ст. 158² КК); фальсифікація, підроблення, викрадення, пошкодження або знищення виборчої документації, документації референдуму, викрадення, пошкодження, приховування, знищення печатки виборчої комісії, комісії референдуму, виборчої скриньки, списку виборців чи учасників референдуму (ст. 158³ КК); порушення таємниці голосування (ст. 159 КК); порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації чи агітації з референдуму (ст. 159¹ КК); підкуп виборця, учасника референдуму, члена виборчої комісії або комісії з референдуму (ст. 160 КК);

2) кримінальні правопорушення проти трудових прав громадян: перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій (ст. 170 КК); перешкоджання законній професійній діяльності журналістів (ст. 171 КК); грубе порушення законодавства про працю (ст. 172 КК); грубе порушення угоди про працю (ст. 173 КК); примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку (ст. 174

КК); не виплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат (ст. 175 КК);

3) кримінальні правопорушення у сфері охорони права на об'єкти інтелектуальної власності: порушення авторського права і суміжних прав (ст. 176 КК); порушення прав на винахід, корисну модель, промисловий зразок, топографію інтегральної мікросхеми, сорт рослин, раціоналізаторську пропозицію (ст. 177 КК);

4) кримінальні правопорушення, що посягають на інші особисті права і свободи громадян: порушення рівноправності громадян залежно від їх расової, національної належності, релігійних переконань, інвалідності та за іншими ознаками (ст. 161 КК); порушення недоторканності житла (ст. 162 КК); порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер (ст. 163 КК); порушення недоторканності приватного життя (ст. 182 КК); порушення права на отримання освіти (ст. 183 КК); порушення права на безоплатну медичну допомогу (ст. 184 КК);

5) кримінальні правопорушення проти сім'ї: ухилення від сплати аліментів на утримання дітей (ст. 164 КК); ухилення від сплати коштів на утримання непрацездатних батьків (ст. 165 КК); злісне невиконання обов'язків по догляду за дитиною або за особою, щодо якої встановлена опіка чи піклування (ст. 166 КК); зловживання опікунськими правами (ст. 167 КК); розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) (ст. 168 КК); незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) (ст. 169 КК);

б) кримінальні правопорушення проти свободи совісті: пошкодження релігійних споруд чи культових будинків (ст. 178 КК); незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь (ст. 179 КК); перешкоджання здійсненню релігійного обряду (ст. 180 КК); посягання на здоров'я людей під приводом проповідування релігійних віровчень чи виконання релігійних обрядів (ст. 181 КК).

З точки зору класифікації кримінальних правопорушень, передбачених у розділі V Особливої частини КК, за ступенем їхньої тяжкості, то згідно із приписами ч. 2 ст. 12 КК до кримінальних проступків слід відносити: такі: ч. 1 та ч. 3 ст. 159¹ КК «Порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації чи агітації референдуму»; ч. 1 ст. 162 КК «Порушення недоторканності житла»; ч. 1 ст. 163 КК «Порушення таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної чи іншої кореспонденції, що передаються засобами зв'язку або через комп'ютер»; ч. 1 та ч. 2 ст. 164 КК «Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей»; ч. 1 та ч. 2 ст. 165 КК «Ухилення від сплати коштів на утримання непрацевдатних батьків»; ч. 1 ст. 168 КК «Розголошення таємниці усиновлення (удочеріння)»; частин 1, 2, 3 ст. 171 КК «Перешкоджання законній професійній діяльності журналістів»; ч. 1 ст. 172 КК «Грубе порушення законодавства про працю»; ч. 1 та ч. 2 ст. 173 КК «Грубе порушення угоди про працю»; ст. 174 КК «Примушування до участі у страйку або перешкоджання участі у страйку»; ч. 1 ст. 175 КК «Невиплата заробітної плати, стипендії, пенсії чи інших установлених законом виплат»; ч. 1 ст. 182 КК «Порушення недоторканності приватного життя»; ч. 1 ст. 183 КК «Порушення права на отримання освіти»; ч. 1 та ч. 2 ст. 184 КК «Порушення права на безоплатну медичну допомогу» тощо.

За кожний із указаних кримінальних проступків передбачається основне покарання у виді штрафу в розмірі не більше трьох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або інше покарання, не пов'язане із позбавленням волі. Всі інші кримінальні правопорушення із розділу V Особливої частини КК є злочинами.

Кримінальні правопорушення проти виборчих прав громадян. У конституційному праві України політичні права і свободи визначають як можливості людини, які вона має в державному і суспільно-політичному житті і які забезпечують політичне самовизначення і безпосередній вплив на діяльність держави.

Вказані права громадян є обов'язковою умовою функціонування всіх інших видів прав, тому що саме вони складають органічну основу системи демократії і виступають як цінності, якими влада має обмежувати себе і на які має орієнтуватися.

Політичні права і свободи нерозривно пов'язані із належністю до громадянства держави, а тому ними можуть користуватися виключно громадяни України. Реалізуючи ці права і свободи, громадяни приймають участь в управлінні державою.

Чинна Конституція закріпила за громадянами України наступні політичні права і свободи: право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36); право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38); право брати участь у всеукраїнському та місцевих референдумах (ст. 38); право вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38); право громадян збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації (ст. 39); право на індивідуальні чи колективні письмові звернення або на особисті звернення до органів державної влади, місцевого самоврядування, посадових і службових осіб цих органів (ст. 40).

Вказані в Конституції України політичні права і свободи громадян гарантуються і захищаються всіма галузями права. Найбільш небезпечні посягання на ці права визнаються кримінальними правопорушеннями і тягнуть за собою кримінальну відповідальність.

В V розділі Особливої частини КК до кримінальних правопорушень проти політичних прав і свобод громадян відносяться діяння, передбачені статтями 157, 158, 158¹, 158², 158³, 159, 159¹, 160, 170 КК. Як видно, переважна більшість із указаних діянь посягає на суспільні відносини, що забезпечують право громадян обирати і бути обраними до органів державної влади та місцевого самоврядування (виборчі відносини) або брати участь в референдумах (референдні відносини). Ці кримінальні правопорушення характе-

ризуються підвищеною суспільною небезпечністю, передбачають покарання у виді позбавлення волі, отже за ступенем тяжкості всі є злочинами.

Суспільна небезпечність виборчих злочинів виявляється у тому, що вони порушують право громадян на вільне волевиявлення у сфері управління державними справами, гарантоване Конституцією України. Конституція України у ст. 38 передбачає право кожного громадянина України брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраним до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Диспозиції всіх статей КК, що передбачають кримінальну відповідальність за злочини проти виборчих прав громадян є бланкетними, а тому для більш глибокого аналізу їх складів слід звернутися до низки законів, які визначають організацію і порядок проведення виборів та референдумів на території України. Перед усім, це Виборчий кодекс України³, який набрав чинності 1 січня 2020 р., а також закони України «Про Державний реєстр виборців»⁴ в редакції від 21 грудня 2019 р. та «Про Центральну виборчу комісію»⁵ від 30 червня 2004 р. тощо.

Розглянемо окремі склади кримінальних правопорушень проти виборчих прав громадян.

Перешкоджання здійсненню виборчого права або права брати участь у референдумі, роботі виборчої комісії або комісії референдуму чи діяльності офіційного спостерігача (ст. 157 КК).

Безпосереднім об'єктом цього злочину є виборчі (право обирати та право бути обраним), а також референдні права громадян та право громадян вести передвиборчу агітацію.

³ Виборчий Кодекс України: Закон України від 19 грудня 2019 р. № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 10.10.2020).

⁴ Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 р. № 698-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> (дата звернення: 10.10.2020).

⁵ Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30 червня 2004 р. № 1932-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text> (дата звернення: 10.10.2020).

Об'єктивна сторона виражається у двох самостійних діях: 1) у перешкоджанні вільному здійсненню громадянином свого виборчого права або права брати участь у референдумі або 2) у перешкоджанні діяльності інших суб'єктів виборчого процесу, процесу референдуму при виконанні ними своїх повноважень чи здійсненні своїх прав, поєднаних з обманом або примушуванням.

Перешкоджання як протидія, виражається в активному впливі на волю особи з метою примусити її відмовитися від участі у виборах або змінити зміст свого волевиявлення, або відмовитися від проведення передвиборної агітації тощо. Така протидія може мати місце як під час голосування, так і в період усієї виборчої кампанії. Це, наприклад, ненадання приміщення для зборів виборців або неповідомлення про зміну часу зустрічі з кандидатом, необґрунтована відмова депутату виступити зі своєю програмою на телебаченні, недопущення на виборчу дільницю офіційного спостерігача⁶.

Способами перешкоджання за ч. 1 ст. 157 КК можуть бути обман або примушування.

Обман, як спосіб перешкоджання, може мати два різновиди. Активний обман полягає у завідомому введенні потерпілого в оману шляхом повідомлення йому неправдивих відомостей щодо обставин, пов'язаних з виборами, наприклад, щодо особи кандидата в депутати, часу, місця проведення виборів тощо. Пасивний обман може виявлятися у замовчуванні юридично значущих обставин, щодо яких винна особа зобов'язана була повідомити.

Примушування – це протиправний психічний вплив на особу з метою перешкодити їй вільному волевиявленню під час виборів чи референдуму, а також ускладнити чи взагалі унеможливити виконання своїх повноважень суб'єктами виборчого процесу.

⁶ Див.: Ухвала Колегії Судової Палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 22 травня 2007 р. *Практика судів України з кримінальних справ, 2006-2007: Збірник.*/ Укладачі: В. В. Сташис, В. І. Тютюгін; за заг. ред. В. В. Сташиса. К.: Юрінком Інтер 2008. С. 589–590.

Злочин, передбачений в ч. 1 ст. 157 КК, вважається закінченим з моменту перешкоджання.

Суб'єктивна сторона цього злочину характеризується виною у формі прямого умислу. Мотиви і мета на кваліфікацію не впливають.

Суб'єкт злочину – загальний: особа, яка досягла 16 років.

За частиною 2 ст. 157 КК караються ті самі діяння, якщо вони: 1) поєднані із застосуванням насильства; 2) знищенням чи пошкодженням майна; 3) погрозою застосування насильства або знищення чи пошкодження майна.

Насильство полягає в нанесенні побоїв, спричиненні тілесних ушкоджень різного ступеня тяжкості тощо. Якщо насильство утворює більш тяжкий злочин, наприклад умисне тяжке тілесне ушкодження, кваліфікація вчиненого настає за сукупністю злочинів: ст. 121 КК та ч. 2 ст. 157 КК.

Частина 3 ст. 157 КК встановлює відповідальність за діяння, передбачені в частинах 1 та 2, якщо вони вчинені: 1) за попередньою змовою групою осіб; 2) членом виборчої комісії чи 3) членом комісії референдуму.

Частина 4 ст. 157 КК передбачає особливо кваліфікований склад цього злочину – незаконне втручання службової особи у діяльність виборчої комісії, комісії з референдуму або члена виборчої комісії, комісії з референдуму з використанням службового становища з метою впливу на їхні дії чи рішення. Незаконність втручання означає, що суб'єкт цього злочину діє із прямим умислом, усвідомлює, що порушує нормальну діяльність виборчої комісії і бажає цього. Обов'язковою ознакою суб'єктивної сторони тут є мета: вплинути на дії чи рішення виборчої комісії чи комісії з референдуму. Суб'єкт спеціальний – службова особа.

За частиною 5 ст. 157 КК карається ухилення члена виборчої комісії чи члена комісії з референдуму від виконання своїх обов'язків у роботі комісії без поважних причин, що призвело до неможливості роботи виборчої комісії, комісії з референдуму в день голосування, проведення підрахунку го-

лосів на виборчій дільниці чи дільниці з референдуму, встановленні підсумків голосування у відповідному виборчому окрузі чи окрузі з референдуму, встановлення результатів виборів чи референдуму. Таке ухилення може виявлятися, зокрема, у бездіяльності члена виборчої комісії, тобто тривалому, безперервному або систематичному невиконанні своїх обов'язків: нез'явленні без поважних причин на засідання комісії, виїзді з постійного місця проживання, підробці документів про хворобу тощо. Разове вчинення перелічених діянь (наприклад, відсутність на одному засіданні виборчої комісії) не створює підстав для притягнення до кримінальної відповідальності.

Проте тут слід пам'ятати, що згідно із ст. 38 Виборчого кодексу України член виборчої комісії набуває своїх повноважень тільки після складання присяги у встановленому законом порядку. Якщо особа з якихось причин присягу не склала, або відмовилася від її складання, вона не може вважатися членом виборчої комісії, а отже, відповідно, не може бути суб'єктом цього злочину.

Так, Верховний суд України колегією суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду по справі № 699/213/16-к⁷ зробив висновок про те, коли член виборчої комісії підлягає кримінальній відповідальності.

Обставини справи наступні. Вироком Корсунь-Шевченківського суду Черкаської області від 22 березня 2019 р. групу осіб було визнано невинуватими у вчиненні злочину, передбаченого ч. 4 ст. 158 КК та виправдано за відсутністю складу злочину. Їх обвинувачували у тому, що вони здійснюючи повноваження членів дільничної виборчої комісії, перебуваючи у приміщенні виборчої дільниці підписали протокол про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці до його заповнення на засіданні виборчої комісії. Судом було встановлено, що обвинувачені не склали присяги члена виборчої комісії, тобто не набули відповідного статусу суб'єкта злочину, перед-

⁷ Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду України від 28 травня 2020 р. по справі № 699/213/16-к. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/81540693> (дата звернення: 10.10.2020).

баченого ч. 4 ст. 158 КК. Тому суд дійшов обґрунтованого висновку про відсутність в діях обвинувачених складу інкримінованого злочину. Верховний Суд зазначив, що суб'єктом указанного злочину є член виборчої комісії. З положень ст. 38 Виборчого Кодексу України випливає, що член виборчої комісії набуває повноважень з моменту підписання тексту присяги, яку він склав. Отже лише після цього особу можна вважати членом виборчої комісії і відповідно спеціальним суб'єктом виборчих злочинів.

Надання неправдивих відомостей до органу ведення Державного реєстру виборців або інше несанкціоноване втручання в роботу Державного реєстру виборців (ст. 158 КК).

Безпосереднім об'єктом цього злочину є виборчі та референдні права громадян, а також встановлений законом порядок голосування, підрахунку голосів та оголошення результатів виборів.

Частина 1 ст. 158 КК з об'єктивної сторони передбачає діяння, що виявляється у чотирьох можливих формах: 1) у поданні до органу ведення Державного реєстру виборців неправдивих відомостей про виборців; 2) у внесенні неправдивих відомостей до бази даних Державного реєстру виборців; 3) у несанкціонованих діях з інформацією, що міститься у базі даних Реєстру; 4) іншому несанкціонованому втручанні у роботу бази даних Державного реєстру виборців.

Відповідно до Закону України «Про Державний реєстр виборців» в редакції від 21 грудня 2019 р. зазначений реєстр є автоматизованою інформаційно-телекомунікаційною системою (банком даних), що призначена для зберігання, обробки даних, які містять передбачені цим Законом відомості, та користування ними, і створена для забезпечення державного обліку громадян України, які мають право голосу згідно із ст. 70 Конституції України. Основними завданнями цього органу є: 1) ведення персоніфікованого обліку виборців; 2) складання списків виборців. Інформація про виборців, яка вноситься до Реєстру, є сукупністю документованих відомостей про особу. Це,

зокрема, прізвище виборця, його ім'я та по батькові, дата та місце народження, виборча адреса виборця, номер територіального виборчого округу та постійної виборчої дільниці, до яких він віднесений, а також відомості про постійну нездатність виборця пересуватися самостійно. До органів Реєстру належать: 1) розпорядник Реєстру (ЦВК України); 2) органи ведення Реєстру (відповідні органи виконавчої влади на місцях); 3) регіональні органи адміністрування Реєстру (виборча комісія АРК та відповідні структурні підрозділи обласних та міських державних адміністрацій).

Під поданням неправдивих відомостей слід розуміти надання громадянином до органу ведення Реєстру заяв та документів, в яких міститься недостовірна інформація щодо його персональних даних.

За частиною 1 ст. 158 КК злочин має формальний склад і є закінченим з моменту вчинення дій, зазначених у диспозиції.

Суб'єктивна сторона цього злочину характеризується прямим умислом: особа усвідомлює, що подає чи вносить до Державного реєстру виборців неправдиві відомості, або несанкціоновано втручається у відповідні бази даних і бажає вчиняти такі дії. Мотиви та мета можуть бути різними і на кваліфікацію не впливають.

Суб'єктом злочину, передбаченого ч. 1 ст. 158 КК, залежно від характеру вчинюваних дій може бути: 1) будь-яка особа, що досягла 16 років; 2) службова особа, яка має доступ до баз даних Реєстру; 3) будь-яка інша особа, яка не має права доступу до інформації в базах даних Реєстру, проте вчиняє несанкціонований доступ до них.

Частина 2 ст. 158 КК встановлює відповідальність за дії, передбачені частиною першою цієї статті, якщо вони: 1) вчинені повторно; або 2) за попередньою змовою групою осіб; або 3) членом виборчої комісії чи комісії з референдуму, службовою особою з використанням службового становища, уповноваженим представником кандидата на пост Президента України, представником партії, представником суб'єкта процесу всеукраїнського ре-

ферендуму у Центральній виборчій комісії, уповноваженою особою політичної партії, представником організації партії у виборчій комісії, уповноваженими особами суб'єкта процесу всеукраїнського референдуму, членом ініціативної групи референдуму, кандидатом, довіреною особою кандидата або 4) у разі, якщо такі дії призвели до неможливості встановлення результатів голосування на виборчій дільниці чи дільниці з референдуму, підсумків голосування у відповідному виборчому окрузі чи окрузі з референдуму чи до визнання голосування на виборчій дільниці чи дільниці з референдуму недійсним. У останньому випадку злочин має матеріальний склад і є закінченим з моменту настання зазначених наслідків.

Суб'єктивна сторона – прямий умисел.

Суб'єкт злочину – як загальний: будь-яка особа, що досягла 16-річного віку, так і спеціальний: член виборчої комісії, комісії з референдуму, службова особа тощо.

Незаконне використання виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі, голосування виборцем, учасником референдуму більше одного разу, викрадення, пошкодження, приховування або знищення виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі (ст. 158¹ КК).

Безпосереднім об'єктом цього злочину є виборчі та референдні права громадян, а також принцип рівного виборчого права, згідно з яким кожен виборець має право тільки на один голос. Предметом цього злочину є виборчі документи, а саме: виборчі бюлетені, бюлетені для голосування на референдумі. Об'єктивна сторона злочину виявляється у таких альтернативних діях: 1) надання; або 2) отримання виборчого бюлетеня чи бюлетеня для голосування на референдумі особою, яка не має права його надавати чи отримувати; або 3) надання виборцю, учаснику референдуму заповненого виборчого бюлетеня чи бюлетеня для голосування на референдумі; або 4) голосування виборцем, учасником референдуму більше одного разу або 5) неза-

конне опускання виборчого бюлетеня чи бюлетеня для голосування на референдумі до виборчої скриньки.

Незаконне надання іншій особі виборчого бюлетеня має місце у випадках, коли виборчий бюлетень використовується неправомірно: передається не уповноваженою на те особою або отримується особою, яка не внесена до списку виборців, або передається вже заповненим як безпосередньо на ділянці, так і поза її межами тощо. Для наявності об'єктивної сторони цього злочину не має значення, яка саме особа і замість кого одержала виборчий документ для голосування. Згідно із ст. 118 Виборчого кодексу України виборчі бюлетені видаються виборцям лише на підставі списку виборців та за умови пред'явлення виборцем документа, що засвідчує його особу, наприклад, паспорта громадянина України. Забороняється передача виборцем свого виборчого бюлетеня іншим особам, винесення виборчого бюлетеня за межі приміщення для голосування, отримання незаповненого виборчого бюлетеня від інших осіб (крім уповноваженого члена виборчої комісії, що видав бюлетень), заохочення або примушування виборців до передачі виборчого бюлетеня іншим особам шляхом підкупу, погроз тощо. Виборець, який не здатний внаслідок фізичних вад самостійно опустити бюлетені до виборчої скриньки, може з відома голови або іншого члена дільничної виборчої комісії доручити зробити це іншій особі, крім членів виборчої комісії, кандидатів у депутати, їхніх довірених осіб, уповноважених осіб партій, офіційних спостерігачів тощо. Склад злочину – формальний: для закінченого злочину достатньо вчинення одного із указаних діянь.

У випадку голосування виборцем, учасником референдуму більше ніж один раз не має значення – на одній ділянці виборець голосував декілька разів або по одному разу на декількох різних ділянках, однак важливо, щоб це були вибори одного виду. Цей злочин буде закінченим з моменту, коли виборець хоча б удруге вкинув бюлетень у виборчу скриньку. Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони цього злочину є час його вчинення. Як прави-

ло, таким часом є період, встановлений для голосування: із 8 до 20 години без перерви.

Суб'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 158¹ КК, характеризується прямим умислом. Винна особа усвідомлює, що порушує принцип рівного виборчого права, незаконно використовуючи виборчий бюлетень або голосуючи більше ніж один раз, і бажає вчинити такі дії. Мотиви і мета цього злочину можуть бути різними. Їх встановлення не впливає на кваліфікацію вчиненого діяння.

Суб'єктом цього злочину загальний: будь-яка особа, що досягла 16 років.

За частиною 2 ст. 158¹ КК караються наступні дії: 1) викрадення, або 2) пошкодження, або 3) приховування або 4) знищення виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі.

Викрадення – це таємне чи відкрите незаконне вилучення виборчого бюлетеня, бюлетеня для голосування на референдумі. Приховування – це переміщення виборчого бюлетеню з того місця, де йому належить знаходитися згідно із законом до іншого місця, що позбавляє можливості використовувати чи враховувати зазначені бюлетені під час виборчого процесу. Знищення – це приведення виборчого бюлетеня у непридатний для використання стан, коли він перестає фізично існувати. Пошкодження – це приведення виборчого бюлетеня у частково непридатний стан, коли можливість його використання унеможлиблюється, Зазвичай пошкоджені бюлетені визнаються недійсними.

Суб'єктивна сторона злочину за ч. 2 ст. 158¹ КК характеризується прямим умислом, за якого особа усвідомлює незаконність своїх дій (знищення чи пошкодження виборчого бюлетеня).

Суб'єкт злочину загальний. При цьому суб'єктом злочину, визначеного частиною другою статті 158¹ КК не є виборці, учасники референдуму, які вчинили відповідні дії, передбачені у її диспозиції щодо свого виборчого бюлетеню або бюлетеня для голосування на референдумі.

У частині 3 ст. 158¹ КК передбачена відповідальність за діяння, передбачені частиною першою або другою цієї статті, якщо вони вчинені: 1) повторно; або 2) за попередньою змовою групою осіб або 3) кандидатом, членом виборчої комісії чи комісії з референдуму, довіреною особою кандидата, уповноваженою особою політичної партії, представником організації політичної партії у виборчій комісії, уповноваженою особою суб'єкта процесу всеукраїнського референдуму, членом ініціативної групи референдуму, офіційним спостерігачем або якщо такі дії призвели до неможливості проведення підрахунку голосів на виборчій дільниці чи дільниці з референдуму, чи до визнання голосування на виборчій дільниці або дільниці референдуму недійсним. За останньою кваліфікуючою ознакою склад даного злочину є матеріальним, тобто потребує встановлення наслідку у виді неможливості здійснення підрахунку голосів виборців або учасників референдуму.

Суб'єкт цього злочину – як загальний: будь-яка особа, що досягла 16-річного віку, так і спеціальний: кандидат на виборах, член виборчої комісії, комісії з референдуму, представник політичної партії тощо.

Незаконне знищення або пошкодження виборчої документації або документації референдуму (ст. 158² КК).

Основним безпосереднім об'єктом цього злочину є виборчі та референдні права громадян, додатковим – нормальна діяльність органів державної влади та самоврядування. Предметом злочину є виборча документація або документація референдуму. Згідно із приміткою до ст. 158² КК під виборчою документацією слід розуміти списки виборців, виборчі бюлетені, усі постанови, протоколи, акти виборчих комісій, заяви та подання членів виборчої комісії, суб'єктів виборчого процесу, інші документи, що приймаються (складаються) виборчими комісіями та / або подаються до виборчих комісій під час виборчого процесу та підлягають зберіганню після проведення виборів у державних архівних установах або в Центральній виборчій комісії.

Під документацією референдуму слід розуміти списки учасників референдуму, бюлетені для голосування на референдумі, контрольні талони бюлетенів для голосування на референдумі, усі постанови, протоколи, акти, заяви та подання членів комісій з референдуму, інші документи, що приймаються (складаються) комісіями з референдуму або подаються до комісій з референдуму під час проведення референдуму, та підлягають зберіганню після проведення референдуму в архівних установах або в Центральній виборчій комісії. Строки зберігання даної документації встановлюються законом.

Об'єктивна сторона злочину складається із двох альтернативних дій: 1) незаконного знищення виборчої документації або документації референдуму в архівних установах та в ЦВК України після проведення виборів або референдуму або 2) пошкодження цієї документації.

Суб'єктивна сторона – прямий умисел, за якого особа усвідомлює незаконність знищення чи пошкодження виборчої документації або документації референдуму.

Суб'єкт за частиною 1 ст. 158² КК – будь-яка особа, що досягла 16 років.

За частиною 2 ст. 158² КК кваліфікуючими ознаками злочину є: 1) вчинення його за попередньою змовою групою осіб або 2) членом виборчої комісії чи членом комісії з референдуму чи 3) іншою службовою особою з використанням службового становища.

Фальсифікація, підроблення, викрадення, пошкодження або знищення виборчої документації, документації референдуму, викрадення, пошкодження, приховування, знищення печатки виборчої комісії, комісії референдуму, виборчої скриньки, списку виборців чи учасників референдуму (ст. 158³ КК).

Основним безпосереднім об'єктом цього злочину є виборчі та референдні права громадян, додатковим – нормальна діяльність органів державної влади та самоврядування.

Предметом злочину є виборча документація або документація референдуму, поняття якої надається у примітці до ст. 158² КК.

За частиною 1 ст. 158³ предметом цього злочину більш вузький. Ним є протокол про підрахунок голосів виборців на виборчій дільниці або дільниці з референдуму, протокол про підсумки голосування у межах відповідного виборчого округу, округу з референдуму, протокол про результаті виборів або референдуму. Об'єктивна сторона виявляється в діянні, що полягає у підписанні зазначених протоколів до остаточного їх заповнення або не на засіданні виборчої комісії або комісії з референдуму.

Злочин має формальний склад і є закінченим з моменту підписання відповідного протоколу.

Суб'єктивна сторона – прямий умисел: особа усвідомлює, що підписує протокол до його остаточного заповнення чи поза засіданням виборчої комісії і бажає вчиняти такі дії. Мотиви та мета при цьому можуть бути різними і на кваліфікацію не впливають.

Суб'єкт за ч. 1 ст. 158³ КК спеціальний – голова, заступник голови, секретар, інший член виборчої комісії, комісії з референдуму.

Частина 2 ст. 158³ КК з об'єктивної сторони передбачає вчинення особою хоча б одного із альтернативно визначених діянь: 1) підробку; 2) незаконне виготовлення; 3) зберігання незаконно виготовленої чи підробленої виборчої документації, документації референдуму; 4) включення до виборчої документації чи документації референдуму завідомо недостовірних відомостей.

Підробка полягає у внесенні до виборчої документації завідомо неправдивих відомостей чи будь-якій іншій її підробці. Внесення до виборчого документа завідомо неправдивих відомостей як один із способів підробки передбачає внесення в документ таких даних, які завідомо для винного не відповідають дійсності, так званий «інтелектуальний» підлог. Під іншою пі-

дробкою виборчого документа розуміють заміну змісту дійсного документа шляхом його виправлення, підчистки тощо, тобто «матеріальний» підлог.

Виборча документація чи документація референдуму – складається із документів установленої форми. Наприклад, щодо виборчого бюлетеня у законодавстві про вибори зазначається, що форма і текст виборчого бюлетеня затверджуються ЦВК, а самі бюлетені є формою суворої звітності. Виготовлення виборчих бюлетенів забезпечується ЦВК у централізованому порядку державними поліграфічними підприємствами на підставі угод. Зміни до виборчих бюлетенів можуть вноситися тільки членами дільничних виборчих комісій із використанням відповідного штампа і про ці зміни обов'язково має повідомлятися кожний виборець під час видачі бюлетеня.

Виготовлення виборчої документації або документації референдуму є незаконним, якщо виборчі документи виготовляються недержавними підприємствами і за своїм змістом чи зовнішнім виглядом не відповідають встановленим у законі формі або тексту. На відміну від підробки, за якої відбувається часткова зміна змісту документа, при виготовленні створюється новий документ.

Під використанням незаконно виготовленої виборчої документації слід розуміти будь-які форми надання відповідних документів або пред'явлення їх для набуття певних прав у виборчому процесі, наприклад, для здійснення голосування.

Зберігання незаконно виготовленої виборчої документації означає будь-які дії, пов'язані із фактичним перебуванням останньої у володінні винної особи (тримає документи при собі, у приміщенні, сховищі тощо).

Включення до виборчої документації чи документації референдуму завідомо недостовірних відомостей є різновидом підробки, а саме «інтелектуальним підлогом».

Цей злочин має формальний склад, тобто вважається закінченим із моменту вчинення будь-якої дії, передбаченої в ч. 2 ст. 158³ КК.

Суб'єктивна сторона – прямий умисел: особа усвідомлює, що підробляє виборчу документацію чи документацію референдуму, а також, що виготовлення, використання та зберігання таких документів є незаконним, і бажає вчиняти такі дії. Мотиви та мета при цьому можуть бути різними і на кваліфікацію не впливають.

Суб'єкт – загальний: особа, що досягла до вчинення злочину 16 років.

Частина 3 ст. 158³КК передбачає відповідальність за: 1) викрадення; 2) пошкодження; 3) приховування чи 4) знищення печатки виборчої комісії, комісії з референдуму, виборчої скриньки з бюлетенями, списку виборців чи учасників референдуму, протоколу про підрахунок голосів виборців чи учасників референдуму, про підсумки голосування в межах відповідного виборчого округу на виборах чи референдумі, про результати виборів або референдуму. Предметом цього злочину є виборчі протоколи, протоколи комісії з референдуму, а також виборчі скриньки з бюлетенями, печатки виборчої комісії тощо.

Викрадення – це таємне чи відкрите незаконне вилучення печатки виборчої комісії, виборчої скриньки або виборчого протоколу чи протоколу комісії з референдуму. Приховування – це переміщення печатки виборчої комісії, виборчої скриньки або виборчих документів з того місця, де їм належить знаходитись, до іншого місця, що позбавляє можливості використувати чи враховувати зазначені документи під час виборчого процесу. Знищення чи пошкодження зазначених предметів означає повне чи часткове приведення їх в непридатний до використання стан: підпалювання, розбивання, залиття фарбою, пошкодження пломб тощо.

Злочин вважається закінченим з моменту вчинення будь-якої з дій, передбачених у ч. 3 ст. 158³ КК.

Суб'єктивна сторона цього злочину – прямий умисел, суб'єктом може бути будь-яка особа, що досягла 16-річного віку.

За частиною 4 ст. 158³ КК кваліфікуючими ознаками злочину є: 1) повторність; 2) попередня змова групи осіб; 3) вчинення його службовою особою з використанням службового становища або 4) якщо такі дії призвели до неможливості проведення підрахунку голосів на виборчій дільниці чи дільниці з референдуму, встановлення підсумків голосування у відповідному виборчому окрузі чи окрузі з референдуму, встановлення результатів виборів чи референдуму чи до визнання голосування на виборчій дільниці або дільниці референдуму недійсним.

За наявності останньої кваліфікуючої ознаки злочин набуває матеріального складу і буде вважатися закінченим з моменту настання указаних наслідків.

Частина 5 ст. 158³ КК містить заохочувальну норму, яка передбачає спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності за цей злочин, за умови, якщо особа добровільно, до притягнення до кримінальної відповідальності повідомила про вчинення злочину та сприяла його розкриттю.

Порушення таємниці голосування (ст. 159 КК).

Безпосереднім об'єктом цього злочину є право громадянина на вільне волевиявлення під час виборів або референдуму, гарантоване ч. 2 ст. 71 Конституції України.

Об'єктивна сторона даного діяння виражається у порушенні таємниці голосування під час проведення виборів або референдуму, що виявилось у розголошенні змісту волевиявлення виборця або учасника референдуму. Порушення може виражатися як в активних діях (наприклад, улаштування в кабіні спеціальних технічних засобів для спостереження за виборцями), так і в бездіяльності (наприклад, невстановлення спеціальних закритих кабін для заповнення бюлетенів; неопломбування скриньок із бюлетенями тощо). Обов'язковою ознакою об'єктивної сторони є час вчинення злочину, тобто порушення таємниці голосування можливе тільки безпосередньо під час проведення виборів або референдуму.

Злочин має формальний склад і вважається закінченим з моменту порушення таємниці голосування під час проведення виборів або референдуму відносно особи, яка взяла участь у виборах або референдумі.

Суб'єктивна сторона цього діяння – прямий умисел; мотив і мета можуть бути різними і на кваліфікацію не впливають.

Суб'єкт за ч. 1 ст. 159 КК – загальний: особа, що досягла 16-річного віку.

Частина 2 ст. 159 КК передбачає відповідальність за такі самі діяння, вчинені спеціальними суб'єктами. Ними можуть бути: член виборчої комісії або член комісії з референдуму, кандидат, уповноважена особа політичної партії, представник організації партії у виборчій комісії, уповноважена особа суб'єкта процесу всеукраїнського референдуму, довірена особа кандидата, член ініціативної групи референдуму, офіційний спостерігач чи службова особа, що використала своє службове становище під час виборів або референдуму.

Порушення порядку фінансування політичної партії, передвиборної агітації чи агітації референдуму (ст. 159¹ КК).

Безпосереднім об'єктом цього злочину є виборчі та референдні права громадян, а також встановлений законом порядок фінансування виборчої кампанії.

З об'єктивної сторони ч. 1 ст. 159¹ КК передбачає два самостійних діяння: 1) подання завідомо недостовірних відомостей у звіті політичної партії про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру або 2) подання завідомо недостовірних відомостей у фінансовому звіті про надходження та використання коштів виборчого фонду політичної партії, місцевої організації політичної партії, кандидата.

Загальний порядок подання політичними партіями звітів про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру встановлений у статтях 6–12 Закону України «Про політичні партії в Україні» від 5 квітня 2001 р., а деталізація відповідних норм закону – у Положенні про порядок

подання звіту політичною партією про майно, доходи, витрати та зобов'язання фінансового характеру, затвердженому рішенням НАЗК від 28 липня 2016 р. № 2. Найбільш грубим порушенням цього порядку вважається те, що: а) інформація щодо майна, доходів, витрат та зобов'язань фінансового характеру не відповідає дійсності; та б) особа, яка подає таку інформацію, достовірно про це знає.

Порядок подання фінансових звітів про надходження та використання коштів виборчого фонду партії, місцевої організації партії, кандидата на виборах встановлюється, зокрема, статті 97, 153 Виборчого кодексу України. Подання завідомо недостовірних відомостей у фінансовому звіті про надходження та використання коштів виборчого фонду політичної партії, місцевої організації політичної партії, кандидата, як друга форма розглядуваного злочину передбачає, що хоча б до одного із передбачених законом адресатів (залежно від виду виборів ними можуть бути ЦВК, НАЗК, ОВК, ТВК тощо) було подано фінансовий звіт із недостовірною інформацією будь-якого характеру.

Із суб'єктивної сторони ч. 1 ст. 159¹ КК передбачає прямий умисел. Якщо у діянні встановлена необережна форма вини, вчинене визнається адміністративним правопорушенням і тягне адміністративну відповідальність за ст. 212-21 КУпАП.

Суб'єкт кримінального правопорушення за ч. 1 ст. 159¹ КК – спеціальний. Ним є офіційний представник політичної партії, на якого покладено обов'язок подавати фінансовий звіт. У випадку, якщо офіційно така особа не призначена, суб'єктом є керівник політичної партії.

Частина 2 ст. 159¹ КК передбачає відповідальність: 1) за умисне здійснення внеску на підтримку політичної партії особою, яка не має на те права, або від імені юридичної особи, яка не має на те права; 2) умисне здійснення внеску на користь політичної партії фізичною особою, або від імені юридичної особи у великому розмірі; 3) умисне надання фінансової (матеріальної)

підтримки для здійснення передвиборної агітації чи агітації референдуму фізичною особою, або від імені юридичної особи у великому розмірі чи особою, яка не має на те права; 4) умисне отримання внеску на користь політичної партії від особи, яка не має права здійснювати такий внесок або у великому розмірі; 5) умисне отримання у великому розмірі фінансової (матеріальної) підтримки у здійсненні передвиборної агітації чи агітації референдуму; 6) умисне отримання фінансової (матеріальної) підтримки від особи, яка не має права надавати таку фінансову (матеріальну) підтримку.

Порядок здійснення внесків на підтримку політичної партії і перелік осіб, яким заборонено робити внески на користь політичної партії визначається статтями 14–15 Закону України «Про політичні партії в Україні». Під здійсненням внеску слід розуміти фактичне надання фінансових коштів фізичною особою, якій це заборонено законом, а у випадку, коли кошти надходять від юридичної особи – фактичне прийняття відповідного рішення повноважним представником юридичної особи (керівником, бухгалтером тощо), в результаті якого на користь політичної партії надходять внески.

Умисне отримання внеску на користь партії має місце, якщо: 1) представник партії фактично отримав грошовий внесок на користь партії від фізичної чи юридичної особи, яка не мала права здійснювати такий внесок і про це достовірно відомо; 2) отриманий внесок був у великому розмірі; 3) своєчасно не були виконані вимоги законодавства (ст. 15 Закону України «Про політичні партії в Україні») про відмову від внеску.

Згідно із приміткою до ст. 159¹ КК великим розміром визнається розмір суми грошових коштів, вартість майна, пільг, послуг, позик, переваг, нематеріальних активів, будь-яких інших вигод нематеріального чи не грошового характеру, що перевищує встановлений законом максимальний розмір внеску на підтримку політичної партії чи максимальний розмір фінансової (матеріальної) підтримки на здійснення передвиборної агітації або агітації з референдуму.

Суб'єкт даного кримінального правопорушення загальний – фізична, осудна особа, що досягла 16 років.

Кваліфікуючою ознакою для діянь, передбачених у частинах 1 та 2 ст. 159¹ КК, відповідно із частиною 3 ст. 159¹ КК є повторність. Частина 4 ст. 159¹ КК встановлює відповідальність за дії, передбачених частиною другою цієї статті, вчинені за попередньою змовою групою осіб, організованою групою, або поєднані із вимаганням внеску чи фінансової (матеріальної) підтримки у здійсненні передвиборної агітації чи агітації референдуму.

Підкуп виборця, учасника референдуму, члена виборчої комісії або комісії з референдуму (ст. 160 КК).

У статті 160 КК передбачена відповідальність за три самостійних склади злочину: 1) прийняття пропозиції, обіцянки або одержання виборцем, учасником референдуму, членом виборчої комісії або комісії з референдуму, офіційним спостерігачем для себе чи третьої особи неправомірної вигоди (ч. 1); 2) пропозиція, обіцянка або надання виборцю чи учаснику референдуму, кандидату, члену виборчої комісії або комісії з референдуму неправомірної вигоди (ч. 2 і ч. 3), надання виборцям, учасникам референдуму, юридичним особам неправомірної вигоди, що супроводжується передвиборною агітацією або агітацією з референдуму, згадування імені кандидата, назви політичної партії, яка висунула кандидата на відповідних виборах або використання зображення кандидата, символіки політичної партії, яка висунула кандидата на відповідних виборах (ч. 3). При цьому для всіх указаних злочинів спільним є безпосередній об'єкт та предмет злочину.

Безпосереднім об'єктом є суспільні відносини, що забезпечують виборчі та референдні права громадян, а також встановлений порядок організації та проведення виборів та референдуму.

Згідно із приміткою до ст. 160 КК предметом указаних злочинів є неправомірна вигода, під якою слід розуміти продукти харчування, спиртні напої та тютюнові вироби незалежно від їх вартості, а також грошові кошти,

товари (крім матеріалів агітації визначених законом), послуги, роботи, пільги, переваги, подарункові сертифікати, цінні папери, кредити, лотерейні білети, інші матеріальні та нематеріальні активи, вартість яких перевищує 0,06 відсотків неоподаткованого мінімуму доходів громадян, які на безоплатних або інших пільгових умовах пропонуються, обіцяються, надаються кандидатам, виборцям, учасникам референдуму або членам виборчої комісії, комісії з референдуму чи одержуються зазначеними особами.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 1 ст. 160 КК, характеризується активною поведінкою – діями, які альтернативно перелічені в законі: 1) прийняття пропозиції, обіцянки або 2) одержання виборцем, учасником референдуму, членом виборчої комісії або комісії з референдуму, офіційним спостерігачем для себе чи третьої особи неправомірної вигоди за вчинення або невчинення будь-яких дій, пов'язаних із безпосередньою реалізацією ним своїх виборчих прав, прав на участь у референдумі.

Прийняття зазначеними суб'єктами пропозиції щодо надання їм або третій особі неправомірної вигоди за реалізацію ними свого виборчого (референдного) права означає виявлення ними згоди одержати (прийняти) таку вигоду у відповідь на висловлення особою, яка пропонує, наміру надати вказану вигоду.

Прийняття обіцянки неправомірної вигоди має місце там, де виборець (учасник референдуму, член виборчої комісії або комісії з референдуму, офіційний спостерігач тощо) дає згоду її прийняти у відповідь на висловлений іншою особою намір надати вигоду із повідомленням про конкретні час, місце, спосіб її надання тощо.

Одержання неправомірної вигоди – це фактичне її прийняття виборцем (учасником референдуму) за вчинення чи невчинення ним будь-яких дій із реалізації свого виборчого (референдного) права.

Обов'язковими умовами відповідальності за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання виборцем (учасником референдуму, членом виборчої

комісії, комісії з референдуму, офіційним спостерігачем) неправомірної вигоди є вчинення чи невчинення ним будь-яких дій, пов'язаних із безпосередньою реалізацією свого виборчого права або права на участь у референдумі.

Такими діями, зокрема, є: відмова від участі в голосуванні, голосування на виборчій дільниці (дільниці референдуму) більше одного разу, голосування за окремого кандидата на виборах або відмова від такого голосування, передання виборчого бюлетеня (бюлетеня для голосування на референдумі) іншій особі тощо.

Для кваліфікації дій за ч. 1 ст. 160 КК не має значення: 1) прийняв виборець (учасник референдуму, членом виборчої комісії, комісії з референдуму, офіційний спостерігач) пропозицію, обіцянку або одержав неправомірну вигоду для себе особисто або для інших (третіх) фізичних чи юридичних осіб, а також 2) здійснював він ці дії у простій (очевидній) чи в завуальованій (прихованій) формі. Також не має значення, як само була використана суб'єктами цього злочину неправомірна вигода.

Прийняття пропозиції, обіцянки неправомірної вигоди є злочином з усіченим складом, який вважається закінченим з моменту вчинення указаних в законі дій. Якщо формою вчинення злочину було фактичне одержання виборцем неправомірної вигоди, то у цьому випадку злочин матиме формальний склад і буде закінченим із моменту прийняття винним хоча б частини неправомірної вигоди.

Суб'єктивна сторона злочину – прямий умисел. Мета – одержання неправомірної вигоди, мотиви – корисливі.

Суб'єкт злочину за ч. 1 ст. 160 КК – спеціальний: ним є виборець, учасник референдуму, член виборчої комісії, комісії з референдуму, офіційний спостерігач тощо.

Злочин, передбачений ч. 2 ст. 160 КК, з об'єктивної сторони виявляється у таких альтернативних діях, як: 1) пропозиція надати неправомірну вигоду; або 2) обіцянка надати неправомірну вигоду; або 3) надання вибор-

цю чи учаснику референдуму, кандидату, члену виборчої комісії або комісії з референдуму неправомірної вигоди за вчинення або невчинення будь-яких дій, пов'язаних з безпосередньою реалізацією ним свого виборчого права чи права на участь у референдумі.

Пропозиція надати неправомірну вигоду – це висловлений виборцю (учаснику референдуму, кандидату, члену виборчої комісії або комісії з референдуму) з боку винного у будь-якій формі намір про надання йому або третій особі такої вигоди.

Обіцянка неправомірної вигоди – це висловлення такого самого наміру, проте більш конкретно, із повідомленням про час, місце, спосіб передачі неправомірної вигоди.

Надання неправомірної вигоди виборцю (учаснику референдуму, кандидату, члену виборчої комісії або комісії з референдуму) – це фактична передача останньому особисто або через посередників зазначеної вигоди у речовій (наприклад, гроші) або в іншій, не речовій формі (послуги, пільги переваги), і отримання зазначеними суб'єктами хоча б частини такої вигоди.

Відповідальність за вказані дії настає, якщо неправомірна вигода передавалася за вчинення або невчинення будь-яких дій, пов'язаних із безпосередньою реалізацією виборцем (учасником референдуму, кандидатом, членом виборчої комісії або комісії з референдуму) свого виборчого права чи права на участь у референдумі, а саме: відмова від участі в голосуванні, голосування на виборчій дільниці (дільниці референдуму) більше одного разу, голосування за окремого кандидата на виборах, кандидатів від політичної партії, місцевої організації політичної партії або відмова від такого голосування, передача виборчого бюлетеня іншій особі тощо.

Таким чином, пропозиція, обіцянка або надання виборцю (учаснику референдуму, кандидату, члену виборчої комісії або комісії з референдуму) неправомірної вигоди (ч. 2 ст. 160 КК) завжди тісно пов'язані з прийняттям пропозиції, обіцянки або отриманням неправомірної вигоди зазначеними

суб'єктами виборчого процесу (ч 1 ст. 160 КК), адже виступають способами підкупу виборця до вчинення чи невчинення будь-яких дій, пов'язаних із безпосередньою реалізацією ним свого виборчого права або права на участь у референдумі.

За частиною 2 ст. 160 КК злочин має усічений (у випадку, якщо діяння має форму пропозиції чи обіцянки) або формальний склад, якщо діяння виявилось у формі надання неправомірної вигоди, і виборець фактично прийняв хоча б її частину.

Об'єктивна сторона злочину, передбаченого ч. 3 ст. 160 КК, також характеризується альтернативними діяннями, якими, зокрема, є 1) надання виборцям, учасникам референдуму, юридичним особам неправомірної вигоди, що супроводжується передвиборною агітацією або агітацією з референдуму; 2) згадування імені кандидата, назви політичної партії, яка висунула кандидата на відповідних виборах або 3) використання зображення кандидата, символіки політичної партії, яка висунула кандидата на відповідних виборах.

Склад цього злочину формальний, він вважається закінченим з моменту вчинення указанного діяння.

Суб'єктивна сторона - прямий умисел. Суб'єкт – будь-яка особа, що досягла 16 років.

Кваліфікуючими ознаками злочинів, передбачених частинами 2 та 3 ст. 160 КК, є: 1) повторність; 2) попередня змова групи осіб, а також 3) вчинення таких дій спеціальними суб'єктами: членом виборчої комісії або комісії референдуму, членом ініціативної групи референдуму, кандидатом або його довіреною особою, іншою особою на прохання кандидата або за дорученням кандидата, або політичної партії, яка його висунула, уповноваженою особою політичної партії, представником організації політичної партії у виборчій комісії, уповноваженою особою суб'єкта процесу всеукраїнського референдуму, а також офіційним спостерігачем.

У частині 5 ст. 160 КК передбачено спеціальний вид звільнення від кримінальної відповідальності за цей злочин, згідно з яким особа, крім організатора та підбурювача кримінального правопорушення звільняється від кримінальної відповідальності за кримінальне правопорушення, передбачене цією статтею, якщо вона добровільно, до притягнення до кримінальної відповідальності повідомила про вчинення злочину та сприяла його розкриттю.

Список літератури
до Розділу V Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина»

1. Андрушко П. П. Злочини проти виборчих прав громадян та їх права брати участь у референдумі: кримінально-правова характеристика / П. П. Андрушко. Київ: КНТ, 2007. 328 с.
2. Андрушко П. П. Кримінально-правова охорона прав інтелектуальної власності в Україні / П. П. Андрушко. Київ: Форум, 2004. 161 с.
3. Гальцова В. В. Кримінальна відповідальність за розголошення таємниці усиновлення (удочеріння) та незаконні дії щодо усиновлення (удочеріння) / В. В. Гальцова. Харків: Право, 2015. 248 с.
4. Євтєєва Д. П. Кримінально-правова характеристика зловживання опікунськими правами: соціальна обумовленість та склад злочину / Д. П. Євтєєва. Харків: Право, 2015. 264 с.
5. Зінченко І. О. Кримінально-правова охорона виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина. *Аналіз законодавства і судової практики*. Харків: Вид. СПД ФО Вапнярчук Н. М., 2007. 320 с.
6. Кримінальна відповідальність за порушення виборчих і референдних прав: монографія / П. П. Андрушко, І. О. Зінченко, С. Я. Лихова та ін.; за заг. ред. В. П. Тихого. Харків: Кроссруд, 2008. 344 с.
7. Лихова С. Я. Злочини у сфері реалізації громадянських, політичних та соціальних прав і свобод людини і громадянина (розділ V Особливої частини КК України): монографія / С. Я. Лихова. Київ: Вид.-полігр. центр «Київ, ун-т», 2006. 573 с. URL: <https://er.nau.edu.ua/bitstream/NAU/18284/1/МОНОГРАФІЯ%20%20Лихова%20С.Я..pdf> (дата звернення: 10.10.2020).
8. Порушення авторського права як актуальна проблема для України / Б. М. Криволапов, Н. В. Тесленко. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2015. URL: <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/2613/2320> (дата звернення: 10.10.2020).

9. Семенов І. В. Відповідальність за ухилення від утримання дітей або батьків: кримінально-правові аспекти / І. В. Семенов, О. О. Житний; за заг. ред. О. О. Житного. Харків: Право, 2015. 256 с.

10. Тацій В. Я., Тютюгін В. І., Борисов В. І. та ін. Кримінальне право України: Особлива частина: підручник / за ред. В. Я. Тація, В. І. Тютюгіна, В. І. Борисова. 6-те вид., перероб. і допов. Харків: Право, 2020. 768 с.

11. Фоменко М. В. Кримінально-правова характеристика перешкоджання законній діяльності професійних спілок, політичних партій, громадських організацій (ст. 170 КК України): монографія / М. В. Фоменко; за заг. ред. О. М. Литвинова. Харків: Константа, 2018. 228 с. URL: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/2399> (дата звернення: 10.10.2020).

12. Харченко В. Б. Кримінально-правова охорона прав на результати творчої діяльності та засоби індивідуалізації в Україні: монографія / В. Б. Харченко. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. 480 с.

Галузеві нормативно-правові акти до Розділу V Особливої частини КК України «Кримінальні правопорушення проти виборчих, трудових та інших особистих прав і свобод людини і громадянина»

1. Виборчий Кодекс України: Закон України від 19 грудня 2019 р. № 396-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text> (дата звернення: 10.10.2020).

2. Огляд судової практики з розгляду спорів щодо виборів та виборчих правопорушень в Україні: за результатами президентських та парламентських виборів 2019 року. URL: <http://www.nsj.gov.ua/files/1590748254IFES-Ukraine-Overview-of-court-practices-on-election-dispute-resolution-v1-Ukr.pdf> (дата звернення: 10.10.2020).

3. Постанова колегії суддів Першої судової палати Касаційного кримінального суду Верховного Суду України від 28 травня 2020 р. по справі № 699/213/16-к. URL: <https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/81540693> (дата звернення: 10.10.2020).

4. Про авторське право і суміжні права: Закон України від 23 грудня 1993 р. № 3792-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3792-12#Text> (дата звернення: 10.10.2020).

5. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення виборчого законодавства: Закон України від 16 липня 2020 р. № 805-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/805-20#n34> (дата звернення: 10.10.2020).

6. Про громадські об'єднання: Закон України від 22 березня 2012 р. № 4572-VI URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 10.10.2020).

7. Про Державний реєстр виборців: Закон України від 22 лютого 2007 р. № 698-V. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/698-16#Text> (дата звернення: 10.10.2020).

8. Про оперативно-розшукову діяльність: Закон України від 18 лютого 1992 р. № 2135-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text> (дата звернення: 10.10.2020).

9. Про політичні партії в Україні: Закон України від 5 квітня 2001 р. № 2365-III URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2365-14#Text> (дата звернення: 10.10.2020).

10. Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності: Закон України від 15 вересня 1999 р. № 1045-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1045-14#Text> (дата звернення: 10.10.2020).

11. Про свободу совісті та релігійні організації: Закон України від 23 квітня 1991 р. № 987-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/987-12#Text> (дата звернення: 10.10.2020).

12. Про Центральну виборчу комісію: Закон України від 30 червня 2004 р. № 1932-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-15#Text> (дата звернення: 10.10.2020).

13. Узагальнення судової практики застосування судами України законодавства про відповідальність за злочини проти виборчих прав і свобод (статті 157–160 Кримінального кодексу України). URL: https://dsa.court.gov.ua/userfiles/file/sud1590/News/Zlochiny_proty_vyborchih_prav.pdf (дата звернення: 10.10.2020).

14. Ухвала Колегії Судової Палати у кримінальних справах Верховного Суду України від 22 травня 2007 р. *Практика судів України з кримінальних справ, 2006-2007: Збірник.*/ Укладачі: В. В. Сташис, В. І. Тютюгін; за заг. ред. В. В. Сташиса. К.: Юрінком Інтер 2008. С. 589–590.